

Hoofdstuk 7. Slotevaluatie

De hoofdvraag van deze dissertatie is of de catacomben van Rome een christelijke vinding zijn. Op basis van een historiografische studie van het catacomben-onderzoek van de catacomben van Rome, wordt duidelijk dat het ontstaan van de catacomben en de redenen die aan de basis liggen voor het oprichten van de catacomben op verschillende wijze gereconstrueerd en verantwoord werden. Hiervoor zijn drie redenen aan te wijzen. De eerste reden is de historische en ideologische achtergrond van de onderzoekers. Reeds bij de grondlegger van het catacomben-onderzoek, namelijk Antonio Bosio, is het duidelijk dat contemporaine religieuze ideeën hun weerslag vinden in het onderzoek naar het ontstaan van de catacomben. Deze ideologische beïnvloeding kan in alle studies tot en met het begin van de twintigste eeuw getraceerd worden. Vandaar dat het idee heerste dat de catacomben een christelijke vinding moesten zijn. Alle grote ondergrondse begraafplaatsen waren *ipso facto* toe te schrijven aan de christelijke gemeenschap van Rome. Heterodoxe christenen of heidenen hadden namelijk niet die religieuze band die hen in staat zou stellen om ook uitgebreide ondergrondse begraafplaatsen in te richten en te organiseren.

De tweede reden die aan de basis ligt van de verschillende reconstructiemodellen van het ontstaan van de catacomben heeft te maken met verschillen in de wijze van evaluatie van het archeologische materiaal. Hoewel men bezwaarlijk kan zeggen dat A. Bosio geen kennis had van het archeologische funeraire materiaal, blijkt duidelijk dat het hem ontbrak aan correcte interpretaties van dat materiaal. Pas met G. Marchi, en nog meer met de G.B. de Rossi, vormde het archeologisch materiaal een volwaardige informatiebron die met de nodige omzichtigheid benaderd werd. Latere onderzoekers zoals P. Styger probeerden theorieën uit te werken die het mogelijk dienden te maken het archeologisch materiaal nog beter te interpreteren. Ook in het recente onderzoek van bijvoorbeeld F. Tolotti wordt specifiek ingegaan op die archeologische structuren die een beter inzicht in het ontstaan en de ontwikkeling van de catacomben moeten garanderen. Ondanks de goede opzet van onder meer P. Styger en F. Tolotti blijkt dat het archeologisch materiaal niet in één theoretisch kader past en dat hun benadering van het archeologisch materiaal vaak problematisch is. Bovendien is er ook het probleem van de dateringen. Hoewel het duidelijk is dat de vroege dateringen van het ontstaan van de christelijke begraafplaatsen door onder meer de Rossi meer het gevolg zijn van ideologische opvattingen, blijkt dat in het moderne onderzoek de naar voren geschoven dateringen nog steeds problematisch zijn. Dateringen van het ontstaan van christelijke hypogea worden op basis van hetzelfde archeologische materiaal totaal verschillend of binnen zeer ruime marges gedateerd.

De derde reden tenslotte waarom de reconstructie van het ontstaan van de catacomben problematisch blijft tot in het moderne onderzoek is te vinden bij de interpretaties van de primaire bronnen. Te vaak worden onterecht passages uit primaire bronnen in verband gebracht met het ontstaan van de catacomben. De reden voor deze verkeerd gelegde verbanden is dat moderne onderzoekers kritiekloos die passages overnemen die vroegere onderzoekers hadden geselecteerd. In het moderne onderzoek wordt bijna geen aandacht geschonken aan een nieuwe lezing die tot een nieuwe interpretatie kan leiden van die klassiek aangehaalde passages. Bepaalde primaire bronnen lijken echter te problematisch om nog als geldige reden te kunnen worden gebruikt voor het ontstaan van de catacomben. Men kan dan ook besluiten dat het moderne onderzoek naar het ontstaan van de catacomben problematisch is wegens verkeerde benaderingen van het archeologisch materiaal en een oppervlakkige kennis van de primaire bronnen. Daarom is het noodzakelijk om ten eerste het archeologische materiaal opnieuw te bestuderen en ten tweede de primaire bronnen opnieuw te bevragen.

Om te achterhalen of de catacomben een christelijke vinding zijn, moet het christelijke funeraire materiaal tegenover het pagane funeraire materiaal geplaatst worden. Het geografische kader van deze studie beperkt zich tot de graven direct rondom Rome omdat deze graven net zoals de catacomben door de bevolking van Rome zelf in gebruik waren genomen. Het chronologische kader wordt grotendeels door de keuze van het funeraire archeologische materiaal bepaald. De Augusteïsche periode is de benedengrens terwijl 300 n.Chr. de bovengrens vormt. Het joodse funeraire materiaal blijft in deze dissertatie onbehandeld. Dit aspect wordt door Prof. Dr. L. V. Rutgers onderzocht in het kader van het overkoepelende project waartoe ook deze dissertatie behoort. In het pagane funeraire materiaal zijn er twee grote groepen te onderscheiden. Ten eerste zijn er de columbaria en de mausolea (respectievelijk grafconstructies die exclusief voor crematiebijzettingen waren voorbestemd en grafconstructies waarin aanvankelijk de gemengde ritus plaats vond en later exclusief voor inhumatiebijzettingen aangewend werden) en ten tweede de hypogea. Een eerste hypothese is dat de christelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen, namelijk de catacomben, geïnspireerd zijn op de grote gemeenschappelijke columbaria uit de pagane maatschappij. Ondanks deze these werd tot op heden nog nooit een intensieve studie van de columbaria en de mausolea uitgevoerd binnen het kader van het ontstaan van de catacomben. Niettegenstaande de soms problematische datering van de individuele columbaria en mausolea is het toch mogelijk patronen te vinden in deze groep van grafconstructies die wijzen op een duidelijke evolutie. Er zijn namelijk twee grote periodes te onderscheiden. De eerste periode vond plaats tussen Augustus en Claudius. Vanaf Trajanus en Hadrianus tot Antoninus Pius vond de tweede periode plaats. Tussen beide onderscheiden periodes is er niet genoeg archeologisch materiaal bekend om tot gefundeerde uitspraken te komen. Op basis van het archeologisch materiaal werd duidelijk dat de columbaria uit de eerste periode sterk verschilden van de columbaria en hun opvolgers, de mausolea. Daar waar de constructies uit de eerste periode hoofdzakelijk (half-)ondergronds waren gelegen, groot tot zeer groot waren, en bijgevolg veel bijzettingen konden ontvangen en eenvoudig gedecoreerd waren, zijn de columbaria en mausolea uit de tweede periode bovengronds gelegen, veel kleiner en bijgevolg voor een kleinere doelgroep, maar veel luxueuzer ingericht. Deze omschakelingen wijzen duidelijk op een ander concept. De keizer en adellijke families staan niet langer in voor de aanleg van grote gemeenschappelijke columbaria in de tweede periode. Hier komen de families duidelijk op de voorgrond. Vandaar dat op basis van chronologische redenen kan besloten worden dat die constructies die ontstonden rond het einde van de tweede, begin van de derde eeuw en van waaruit de catacomben zich ontwikkelden, onmogelijk kunnen geïnspireerd zijn op de grote gemeenschappelijke columbaria uit de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr. Aangezien de bovengrondse columbaria en mausolea uit de tweede periode voor een beperkte, familiale, doelgroep bestemd waren, kunnen ook deze monumenten niet aan de basis gelegen hebben van de gemeenschappelijke begraafplaatsen van de christenen. Vandaar dat onderzocht moest worden of de christelijke catacomben misschien geïnspireerd waren op de pagane hypogea. Bij de pagane hypogea die gedurende de gehele derde eeuw n.Chr. voorkomen, kunnen eveneens twee periodes onderscheiden worden. De hypogea die ontstaan zijn vóór 250 n.Chr. zijn uitermate klein, hebben vaak slechts één *cubiculum*, hebben bijgevolg minder bijzettingen, maar beschikken over luxueuze graftypes en zijn bovendien ook luxueus gedecoreerd. De grotere hypogea daarentegen die ontstaan zijn na 250 n.Chr. beschikken vaak over meerdere *cubicula*, hebben meer bijzettingen die echter ook in eenvoudige graftypes plaats vonden en zijn over het algemeen veel minder luxueus ingericht. Op basis van het archeologisch materiaal is het evenwel niet mogelijk te spreken over een breuklijn. Voor de periode tussen 225 n.Chr. en 275 n.Chr. is er een hiaat in het pagane funeraire materiaal. Veeleer is er dus sprake van een geleidelijke evolutie. Deze evolutie start met de vroegste pagane hypogea die net zoals de laatste mausolea voor een beperkte familiale

doelgroep bestemd waren maar luxueus waren ingericht. De latere hypogea daarentegen zijn schijnbaar nog steeds voor een beperkte doelgroep opgericht maar niet langer voor één familie, maar voor meerdere families. De minder luxueuze afwerking van deze groep hypogea kan waarschijnlijk gekoppeld worden aan een geringere financiële draagkracht van de families. Dit verklaart meteen ook waarom meerdere families samen een begraafplaats hebben opgericht.

Vervolgens dienen deze patronen geconfronteerd te worden met de patronen zoals die kunnen bepaald worden op basis van het christelijke funeraire materiaal. Het moet echter benadrukt worden dat in het christelijke funeraire materiaal drie grote groepen kunnen onderscheiden worden. Ten eerste zijn er de steeds zelfstandig gebleven hypogea, ten tweede zijn er de in oorsprong zelfstandige hypogea die door uitbreidingen of versmeltingen met andere hypogea zijn uitgegroeid tot catacomben en ten derde zijn er de zogenaamde primitieve kernen die uitgebreid werden tot catacomben. Tussen de pagane hypogea enerzijds en de drie onderscheiden christelijke funeraire constructietypes anderzijds bestaan er enkele overeenkomsten. Zo worden ten eerste in beide groepen vaak bestaande constructies zoals waterkanalen ingericht als begraafplaats. Ten tweede kunnen zowel pagane hypogea als christelijke hypogea opgenomen worden in een catacombe. Met dat verschil dat pagane hypogea nooit zoals primitieve kernen aan de basis liggen van een catacombe. Tenslotte is het ook zo dat zowel pagane als christelijke ondergrondse grafconstructies werden aangelegd op een diepte waar zich kwaliteitsvolle tuflagen bevonden. Toch kan men op basis van deze overeenkomsten niet stellen dat de christelijke hypogea en primitieve kernen gebaseerd zijn op de pagane hypogea. Daarvoor zijn er vijf te grote verschilpunten tussen beide groepen. Ten eerste is er de totale lengte van het gangenstelsel. De lengte van de gangen bij pagane hypogea die nieuw zijn aangelegd (en dus niet zijn ondergebracht in reeds bestaande structuren) is opmerkelijk kleiner dan bij de christelijke funeraire constructies. Bijgevolg is ook het aantal bijzettingen in pagane hypogea veel beperkter dan bij de christelijke begraafplaatsen. Ten tweede is er de aanwezigheid van *cubicula*. Daar waar bij de pagane hypogea steeds minstens één *cubiculum* aanwezig was, is dit bij de christelijke hypogea en sterker nog bij de primitieve kernen geen algemene regel. Ten derde is er de afwijkende graftypologie. Daar waar in de pagane hypogea hoofdzakelijk *arcosolia* en sarcofagen voorkomen en pas in een latere fase ook *loculi* verschijnen, komen de luxeuze graftypes in christelijke hypogea veel minder en in de primitieve kernen zo goed als niet voor. In de christelijke begraafplaatsen daarentegen komen steeds van meet af aan *loculi* voor. Ten vierde is er de decoratie. In christelijke hypogea en primitieve kernen is de aanwezigheid van fresco's en vloerbekleding in de eerste fase uiterst zeldzaam geattesteerd. Dit staat in contrast met de luxueus ingerichte pagane hypogea. Op basis van deze verschilpunten kan nog een vijfde verschilpunt aangeduid worden, namelijk het verschil in statuut. Op basis van de archeologische gegevens is het duidelijk dat de doelgroep van in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen sterk afwijkt van die bij de pagane hypogea. Het overgrote deel van de christelijke begraafplaatsen (en zeker de in oorsprong zelfstandige hypogea en de primitieve kernen) zijn bestemd voor een gemeenschap en niet louter voor een beperkte familiale groep zoals dit voor de pagane hypogea het geval was. De eenvoudige inrichting van de christelijke begraafplaatsen laat bovendien een zekere uniformiteit van de bijgezette personen vermoeden. Deze uniformiteit staat in schril contrast met de *public display*-functie die de pagane hypogea in navolging van de mausolea hadden. Hoewel het duidelijk is dat chronologisch gezien pagane hypogea en christelijke hypogea en primitieve kernen naast elkaar voorkomen, is het concept bij beide groepen sterk verschillend. Het is natuurlijk mogelijk dat de keuze om begraafplaatsen vanaf ongeveer 200 n.Chr. steeds ondergronds aan te leggen zowel bij de pagane grafeigenaars als bij de christelijke grafeigenaars werd ingegeven door economische motieven. De druk op landbouwgrond, de stijgende bevolking

en het duurder worden van de grond zijn plausibele verklaringen voor de omschakeling naar ondergrondse begraafplaatsen. Maar de opmerkelijke verschillen tussen beide groepen van grafconstructies tonen duidelijk aan dat de vormgeving van deze ondergrondse begraafplaatsen vanuit een verschillende opzet gebeurde.

Alvorens echter via een studie van de primaire bronnen te achterhalen wat het concept en de eigenlijke organisatie van beide groepen grafconstructies was, moet eerst nog worden stilgestaan bij een derde groep van funerair archeologisch materiaal, namelijk de zogenaamde neutrale hypogea. Bij deze groep van hypogea ontbreken alle directe aanwijzingen zoals iconografie en inscripties die een religieuze toewijzing mogelijk maken. De keuze om ook deze monumentengroep in het onderzoek op te nemen, is ingegeven door de vaststelling dat ook deze hypogea vaak onderdeel zijn geworden van of uitgebreid werden tot christelijke catacomben. Vandaar dat het noodzakelijk was om ook de neutrale hypogea tegenover de christelijke en pagane hypogea te plaatsen om een zo volledig mogelijk beeld van het ontstaan van de catacomben te kunnen vormen. Net zoals voor de pagane en christelijke begraafplaatsen werden ook voor de neutrale hypogea op basis van het archeologisch materiaal overkoepelende patronen opgesteld. Na confrontatie van deze patronen met die van de christelijke en pagane grafconstructies werd duidelijk dat de neutrale hypogea zeer sterk aansluiten bij de christelijke begraafplaatsen. Bij de neutrale hypogea wijzen de relatieve uitgestrektheid van het gangennetwerk, de eerder beperkte aanwezigheid van *cubicula*, het overwicht aan het eenvoudige graftype van de *loculus*, het meestal veel grotere aantal bijzettingen en de eerder sobere inrichting veel meer op een christelijke religieuze toewijzing. De reden waarom zoveel zogenaamd neutrale hypogea werden opgenomen in catacomben of uitgroeiden tot catacomben is omdat de eigenaars van deze hypogea ook christen waren en schijnbaar dezelfde conceptuele opzet deelden als de eigenaars van de christelijke hypogea en primitieve kernen. Het moet bovendien benadrukt worden dat de zogenaamd neutrale hypogea op één uitzondering na steeds privaat waren alvorens ze uitgebreid werden tot of opgenomen werden in het netwerk van een catacombe. Deze hypogea kunnen dus ook omschreven worden als in oorsprong zelfstandige hypogea. Zoals op basis van het christelijke funeraire materiaal volgt, komen de christelijke in oorsprong zelfstandige hypogea hoofdzakelijk voor in de eerste helft van de derde eeuw. Dit is ook net het chronologisch kader waarbinnen de neutrale hypogea werden opgericht.

Na de studie van het funeraire materiaal werd duidelijk dat een historisch onderzoek van de pagane en funeraire organisatie uitsluitend dient te geven over het concept dat aan de basis lag voor het oprichten van begraafplaatsen. De keuze om te beginnen met de pagane funeraire organisatie wordt ingegeven door het gegeven dat de christenen van Rome in een pagane maatschappij leefden, wat het heel waarschijnlijk maakt dat de christenen zich ook van dezelfde funeraire organisatie-types bediend hebben. Op basis van het archeologische materiaal werd reeds duidelijk dat families een vooraanstaande rol innamen in de funeraire organisatie. Naast de families traden ook de stad of staat, de *collegia*, de keizer en individuen op als organisatoren. Ondanks de moeilijkheden die optreden bij een sociale stratificatie van de pagane maatschappij, kan toch aangetoond worden dat iedere sociale klasse kan worden verbonden met een specifiek type van grafconstructie en als gevolg hiervan een specifieke organisatievorm. De funeraire organisatie in de pagane maatschappij fungeerde in eerste instantie als een weerspiegeling van de sociale klasse. Het moet evenwel benadrukt worden dat bepaalde sociale groepen, zoals bijvoorbeeld de *liberti*, zich voor hun grafconstructies lieten inspireren door de hogere sociale klasse. Op deze wijze probeerde men een hoger sociaal aanzien te verwerven. In de pagane funeraire organisatie moet men dus rekening houden met *status inconsistency*.

In de pagane maatschappij stond de stad of de staat in voor grafconstructies van de armste klasse. In Rome fungeerden grote putten, namelijk *puticuli*, als openbare begraafplaatsen waar, naast afval en kadavers van dieren, de lichamen van bezitlozen en slaven werden ingeworpen. De reden waarom de stad deze taak op zich nam is niet zozeer te zoeken in bezorgdheid om het lot van de allerarmsten, maar uit hygiënische overwegingen. De enige archeologisch geattesteerde *puticuli* op de Esquilinus werden onder Augustus omgevormd tot een tuin. De op inscripties bewaarde wetgeving toont evenwel aan dat het dumpen van de lijken van deze arme klasse voor problemen bleef zorgen. Het is niet bekend of er in Rome nog dergelijke publieke begraafplaatsen waren en of deze misschien nog langer in gebruik bleven dan die op de Esquilinus.

De tweede onderscheiden funeraire organisator, namelijk de *collegia*, hadden een andere sociale klasse als doelgroep. Op basis van de primaire bronnen en inscripties kan duidelijk gesteld worden dat de leden van dergelijke *collegia* over een zeker bezit dienden te beschikken. De leden moesten namelijk gedurende lange tijd geld sparen indien ze een graf wilden via het *collegium*. Het moet evenwel benadrukt worden dat het funeraire aspect, evenmin als het religieuze aspect, het hoofddoel was van *collegia*. De tot in het moderne onderzoek onderscheiden groep van de *collegia funeraticia*, kan dus niet langer weerhouden worden. De belangrijkste opzet van *collegia* was het verzekeren van een sociale context voor haar leden. De bestuurshiërarchie van dergelijke *collegia*, die een kopie was van het staatsbestuur, liet leden toe om meer sociaal aanzien te bekomen. Grote gemeenschappelijke maaltijden zorgden voor een groepsgevoel. Ook de begraafplaatsen (namelijk columbaria en mausolea maar nooit hypogea) van de *collegia* moeten vanuit dit standpunt veeleer beschouwd worden als een uitdrukking van een sociaal aanzien dan als het gevolg van naastenliefde. Want de doelgroep van vrijen, *liberti* en slaven werden bijgezet in grafconstructies die de vergelijking met familiegrafconstructies goed kunnen doorstaan. Toch is hun sociale achtergrond en vooral hun financiële draagkracht ondergeschikt aan die van de eigenaars van familiegrafconstructies.

De derde onderscheiden funeraire organisator is de familie. De familie, dit is in de eerste eeuw n.Chr. hoofdzakelijk de elitefamilies en daarna meer en meer de beter gegoede klasse en rijke *liberti*, richtten hun eigen columbarium, mausoleum of hypogeum op. Aanvankelijk waren de grote columbaria van rijke families een prestigemiddel om hun macht en rijkdom te etaleren. In deze columbaria werden de *liberti* en slaven van de rijkste klasse bijgezet. De organisatie lag er vaak in handen van kleine *collegia*. Vanaf de tijd van Hadrianus echter zien we dat deze grote columbaria achterwege blijven ten voordele van kleine columbaria en daarna kleine mausolea van gegoede families en *liberti*. Bovendien werd het uitdrukken van prestige door middel van het graf niet langer hoofdzakelijk naar de buitenwereld toe geprojecteerd (bijvoorbeeld door de omvang van de constructies), maar naar de eigen sociale groep waarin de grafeigenaar zich bewoog. Alleen personen die toegang hadden tot de grafconstructie konden nog onder de indruk gebracht worden door middel van een zeer luxueuze inrichting en decoratie. In die zin blijft ook hier de eerste opzet *public display*: wie zich kon laten bijzetten in dergelijke familie-columbaria of –mausolea toonde meteen ook aan over sociale relaties te beschikken. Wanneer naar het einde van de tweede eeuw n.Chr. toe de eerste hypogea werden aangelegd, blijft het element van *public display* op de voorgrond. Het enige element waarin de hypogea zeer sterk verschillen van de vroegere grote columbaria en in mindere mate van de latere kleine columbaria en mausolea is de doelgroep. In pagane hypogea werden vaak alleen de leden van een kernfamilie bijgezet. *Liberti*, slaven of vrienden krijgen niet langer een graf in dergelijke hypogea.

De vierde organisator is de keizer. Het belang van keizerlijke funeraire zorg, hetzij via een financiële tegemoetkoming, hetzij via materiële voorzieningen, is evenwel uiterst beperkt.

Eenzijds is alleen van Nerva bekend dat hij een geldelijke som voor het *plebs* had ingesteld. Met dit *funeraticium* diende het *plebs* zich te kunnen voorzien van een graf. Na Nerva werd dit weer afgeschaft. Anderzijds zijn de grote columbaria die ingericht werden door de keizer of zijn directe familieleden voor hun *liberti* chronologisch sterk beperkt. Beide keizerlijke initiatieven vloeiden voort uit politieke motieven en de drang tot *public display*.

Tenslotte kan nog een laatste groep van organisatoren aangeduid worden met de term “individuen”. Hieronder wordt deze groep van personen verstaan die op eigen initiatief een graf aanleggen. Deze graven zijn eenvoudige bodemgraven. Op basis van het weinige archeologisch materiaal kan bepaald worden dat deze groep behoorde tot de armste laag (bijvoorbeeld bij amforengraven) en de iets gegoeden (bijvoorbeeld bij *a cappuccina*-graven in nieuwe bouwmaterialen). Het valt te verwachten dat dergelijke graven een veel groter aandeel hadden in het funeraire gebeuren dan dat op basis van het archeologisch materiaal valt af te leiden. Namelijk slechts een beperkt deel van het *plebs* kon het zich veroorloven lid te worden van *collegia* en wegens het gebrek aan sociale relaties kon het *plebs* zich geen graf aanschaffen in de columbaria en mausolea van families. Door de minimale kans op bewaring van dergelijke graven, is onze kennis over de verdere organisatie ervan uiterst beperkt. Uitzonderlijk kan op basis van het archeologisch materiaal worden afgeleid dat individuele graven per familie gegroepeerd waren in de necropolen.

Op basis van de primaire bronnen en in combinatie met het archeologische materiaal is het duidelijk dat het centrale thema in de pagane funeraire organisatie *public display* is. Hoe hoger men op de sociale ladder stond, hoe meer het funeraire gebeuren een afspiegeling diende te zijn van zijn sociale status of zelfs de indruk diende te wekken van een nog hogere sociale status. In bepaalde gevallen liggen hygiënische redenen aan de basis. Maar concepten als naastenliefde of emotionele gebondenheid zijn zeker nooit hoofdredenen geweest voor een specifieke funeraire zorg.

Vanuit de hypothese dat de christenen in een maatschappij leefden waar vijf types van funeraire organisaties voorkomen, kan verondersteld worden dat de christenen zich ook van deze organisatie-types zullen bedienen hebben. Toch kunnen de stad of staat en de keizer als mogelijke funeraire organisatoren geschrapt worden. Binnen het chronologisch kader van deze context is het onwaarschijnlijk dat de vervolgte christenen vóór Constantijn officiële funeraire bijstand van de stad, staat of keizer zullen genoten hebben. Van de klassieke funeraire organisatoren blijven dan alleen nog de individuen, de *collegia* en de familie als mogelijke funeraire organisatoren over. Een mogelijke nieuwe organisator bij de christenen is de Kerk.

Een studie van de weinige primaire bronnen in combinatie met het archeologisch materiaal maakt duidelijk dat wat betreft de christelijke individuen net als hun pagane tegenhangers zich konden wenden tot familiebegraafplaatsen indien de christenen over de nodige sociale relaties beschikten. Er zijn bovendien geen argumenten aan te brengen die de mogelijkheid voor het lidmaatschap van een christenen bij pagane *collegia* tegenspreekt. Het moet evenwel benadrukt worden dat het hoofddoel van *collegia* niet funerair, maar sociaal was. Het is dan ook waarschijnlijk dat christenen niet met het oog op een graf lid werden of bleven van pagane *collegia*. Daartegenover staat dat er geen bewijzen zijn voor het bestaan van christelijke *collegia* met een funerair hoofddoel. Hoewel *collegia* niet ophouden te bestaan in de pagane wereld, is er geen bewijs dat *collegia* gebruik maakten van hypogea. Ook in de christelijke ondergrondse begraafplaatsen zijn nergens sporen aangetroffen die erop wijzen dat christenen zich verenigden in *collegia* en gezamenlijk een begraafplaats aanlegden.

Voor de funeraire organisatie binnen christelijke families beschikken we over meer gegevens. Hoewel de samenstelling van de christelijke families niet verschilde van die van

hun pagane tegenhangers, zien we echter een conceptbreuk in het funeraire gebeuren. Christelijke familiale hypogea zijn niet alleen van meet af aan veel groter dan de pagane familiehypogea, maar kennen ook een langere periode van gebruik. Hoewel op het eerste gezicht de interne funeraire organisatie gelijklopend is met die in de pagane maatschappij, valt hier een nieuw element aan te duiden. Net als bij de pagane hypogea was de grafeigenaar de primaire organisator en na hem zijn *liberti*. Maar in de pagane familiegraven vervaagt onder de erfgenamen reeds vlug de gezamenlijke band en wordt het graf verlaten. Dit proces is nog het meest duidelijk in de pagane hypogea waar slechts plaats voorzien is voor de kernfamilie en later slechts enkele extra graven werden bijgevoegd. Bij de christelijke (in oorsprong zelfstandige) familie hypogea daarentegen konden we vaststellen dat de periode van gebruik veel langer was. Daar moet dus wel een band bestaan hebben tussen de erfgenamen van de begraafplaats die het mogelijk maakte de begraafplaats verder te kunnen organiseren. De meest plausibele band is die van het gemeenschappelijke geloof. Het moet echter benadrukt worden dat hier nog geen sprake is van een éénvormige, uitgesproken christelijke identiteit. Maar het christelijke geloof (losstaande van de problemen die optreden bij een christelijke identificatie als orthodox of heterodox, volledig tegen de pagane maatschappij of net niet) is zeker een element dat verklaart waarom christelijke hypogea gedurende lange tijd in gebruik bleven. Als gevolg van deze langere gebruikstijd, konden ook meer personen begraven worden in dergelijke christelijke familiehypogea. Maar het begraven van meer personen dan louter en alleen de kernfamilie en enkele personeelsleden was reeds voorzien bij de aanleg van de hypogea. Op basis van het archeologisch materiaal werd duidelijk dat de familiebegraafplaatsen werden opengesteld voor andere christenen die niet meteen een familie-band hadden met de eigenaar. Om een beter inzicht te krijgen in dit nieuwe concept moet eerst de Kerk als mogelijke organisator van begraafplaatsen bestudeerd worden. Voor de Kerk beschikken we namelijk over meer primaire bronnen die duidelijk kunnen maken waarom de Kerk in het bijzonder en de christenen in het algemeen dergelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen wilden aanleggen.

In de primaire bronnen kunnen overtuigende argumenten gevonden worden die aantonen dat de Kerk, ondanks het feit dat ze hiertoe geen officieel statuut had, over haar eigen begraafplaatsen kon beschikken. Bij het historiografische overzicht werden vele redenen opgegeven waarom de Kerk haar eigen begraafplaatsen wilde. Toch werd duidelijk dat bepaalde van deze redenen van de hand kunnen gewezen worden omdat ze ontstaan zijn vanuit ideologische overwegingen en vaak vanuit de praktijk onmogelijk waren. Zo zijn de catacomben allermindst aangelegd als vluchtplaatsen voor de christenen tijdens de vervolgingen. De luchtvochtigheid in de catacomben maakt het onmogelijk er gedurende lange tijd te verblijven. Bovendien ontbreekt het er aan enig comfort of leefaccommodaties. Ook het idee dat de christenen of de Kerk vanuit een welomlijnde christelijke identiteit handelden is uitgesloten. In de derde eeuw n.Chr. blijven heterodoxe stromingen actief zodat geen sprake kan zijn van één christendom. Daartegenover staan vier redenen die niet meteen ideologische ficties zijn, maar kunnen getoetst worden aan de primaire bronnen en het archeologisch materiaal.

Een eerste reden is dat de Kerk eigen begraafplaatsen wilde als verzet tegen het gemeenschappelijk begraven met enerzijds heidenen en met anderzijds heterodoxe christenen. Een lezing van de primaire bronnen toont echter aan dat nergens in de primaire bronnen een oproep tot apart begraven werd gedaan. In het archeologische materiaal zien we namelijk zelfs het tegendeel: christenen werden wel tussen niet-christenen begraven. Ook over het apart bijzetten van heterodoxe christenen zwijgen de primaire bronnen.

Een tweede reden is dat de Kerk haar eigen begraafplaatsen wilde om er funeraire rituelen zoals eucharistievieringen te houden en te bidden vanuit de verrijzenisgedachte. Een

kritische lezing van de primaire bronnen levert evenwel geen enkel element op die in die richting wijst. De verrijzenisgedachte kan aanwezig zijn geweest bij het oprichten van de christelijke of kerkelijke begraafplaatsen, maar is allermint een primaire reden hiertoe. Ook funeraire eucharistievieringen waren in de tijd van het ontstaan van de catacomben allermint een vast gebeuren bij het overlijden van een christen. De eerste kerkelijke vaste funeraire rituelen ontwikkelden zich pas drie eeuwen na het oprichten van de eerste kernen van catacomben. Bovendien wijst het archeologisch materiaal erop dat pagane funeraire rituelen zoals libaties, magische amuletten bevestigen bij de graven, funeraire maaltijden en zelfs het ritueel breken van het vaatwerk van funeraire maaltijden in zwang bleven. Dus het argument dat de Kerk haar eigen begraafplaatsen wilde vanuit een religieuze of rituele opzet is allermint correct. Maximaal kan uit de primaire bronnen afgeleid worden dat de Kerk (via haar Kerkvaders) toezicht hield op het funeraire gebeuren en alleen ingreep wanneer de situatie uit de hand dreigde te lopen en bijvoorbeeld funeraire maaltijden ontaarden in braspertijen.

Een derde reden voor het ontstaan van de catacomben is dat de Kerk in de mogelijkheid was eigen begraafplaatsen te organiseren. Op basis van de primaire bronnen kan het inderdaad bewezen worden dat de Kerk van Rome rond 200 n.Chr. over een stilaan sterkere interne organisatie beschikte en aldus in de mogelijkheid kon zijn eigen begraafplaatsen in te richten en verder te organiseren. Het is echter wel moeilijker om die funeraire organisatie tot in het detail te doorgronden. Veelmeer lijkt het erop dat de Kerk van Rome iedere begraafplaats zo organiseerde zoals de nood zich voordeed. Dit is het best af te leiden bij de *fossore*s. Deze groep van werklieden die aanvankelijk niet tot de clerus behoorden, maar wel ten dienste van de Kerk werkten, waren daar actief waar het nodig was. Veronderstelde organisatie-vormen zoals de centrale funeraire administratie door diakens of het koppelen van de kerkelijke begraafplaatsen aan parochies of *tituli* is niet bewijsbaar en bijgevolg niet te transponeren op de gehele kerkelijke funeraire organisatie.

Een vierde reden tenslotte is dat de Kerk over haar eigen begraafplaatsen wilde beschikken omdat ze de arme christenen van een graf wilde voorzien. Deze reden kan op basis van de primaire bronnen zeker weerhouden worden. De funeraire zorg voor armen is duidelijk één van de centrale thema's bij christelijke auteurs. Toch is enige nuancering hier op zijn plaats. Veelmeer dan direct en exclusief aan bezitlozen te denken, moet men ook hier armen hoofdzakelijk verstaan als minder gegoeden. Er zijn namelijk gegronde redenen in de primaire bronnen te traceren die erop wijzen dat de christenen van Rome een financiële tegemoetkoming moesten doen voor het werk van de *fossor* en de bouwmaterialen van het graf. Ook in het archeologisch materiaal worden aanknopingspunten aangetroffen voor deze reden. Nog meer dan bij de christelijke familiehypogea zijn in de christelijke gemeenschappelijke begraafplaatsen vooral *loculi* aangebracht. Dit eenvoudig graftype kan gelinkt worden aan een minder financieel draagkrachtige groep en dit in tegenstelling tot duurdere graftypes zoals *arcosolia* en sarcofagen.

Wanneer men deze reden voor het oprichten van kerkelijke begraafplaatsen naar een algemener niveau transponeert en terugkoppelt naar de christelijke in oorsprong zelfstandige familiehypogea dan kan men vaststellen dat de families en de Kerk beide aan de basis stonden van het ontstaan van de catacomben. De belangrijkste reden voor het oprichten van kerkelijke begraafplaatsen, namelijk de funeraire armenzorg, is reeds duidelijk aanwezig bij deze hypogea. De talrijke *loculi* die er, naast de zeldzame duurdere graftypes in *cubicula*, voorkomen, kunnen inderdaad gelinkt worden aan minder gegoede christenen. Het is bovendien ook opvallend hoe in de eerste helft van de derde eeuw het merendeel van de christelijke begraafplaatsen christelijke familiebegraafplaatsen (en ook de zogenaamd neutrale familiehypogea) zijn. In deze periode komen alleen enkele kleinere in oorsprong zelfstandige

gemeenschappelijke hypogea en enkele primitieve kernen voor die later uitgroeiden tot catacomben. Rond 250 n.Chr. kan men echter een keerpunt waarnemen. Vanaf dan stijgt het aantal primitieve kernen sterk ten nadele van de in oorsprong zelfstandige hypogea die bijna volledig achterwege blijven. Dit fenomeen is goed te begrijpen vanuit de evolutie van de kerkelijke interne organisatie. Daar waar de in ontwikkeling zijnde Kerk van Rome zich in de eerste helft van de derde eeuw n.Chr. het zich slechts kon veroorloven om op beperkte schaal eigen begraafplaatsen (in oorsprong zelfstandige gemeenschappelijke hypogea en primitieve kernen) aan te leggen, kon de Kerk vanaf 250 n.Chr. door haar sterkere organisatie meer begraafplaatsen aanleggen en organiseren. Dit blijkt ook duidelijk uit de periode die nodig was om in oorsprong zelfstandige hypogea te laten uitgroeien tot of opnemen in catacomben. Hoe dichter naar 250 n.Chr. toe dergelijke hypogea ontstonden, hoe vlugger ze uitgroeiden tot of onderdeel werden van catacomben. Er kan met andere woorden een link gelegd worden tussen de grootschalige werkzaamheden in deze hypogea en de stijgende invloed van de Kerk. Het lijkt er zelfs op dat dit proces door het restitutie-edict van Gallienus alleen nog maar versneld werd. Toch wordt de traditionele belangrijke plaats die door families wordt ingenomen in het funeraire gebeuren niet resoluut ingepalmd door de Kerk. Men ziet namelijk dat in alle kerkelijke begraafplaatsen ook geprivilegieerde *cubicula* voor families werden ingericht. In combinatie met het min of meer respecteren van de funeraire cultus die traditioneel door de families gedragen werd, is het duidelijk dat de Kerk niet resoluut de families wil verdringen binnen het funeraire gebeuren.

Op basis van het archeologisch materiaal en de primaire bronnen is niet alleen een duidelijke reconstructie van het pagane en christelijke funeraire gebeuren opgesteld, maar werd ook duidelijk dat de catacomben zowel op materieel vlak, als op conceptueel vlak enerzijds nog beïnvloed zijn door de pagane funeraire gebruiken, maar anderzijds in dergelijke mate afwijken van de pagane funeraire organisatie dat men kan stellen dat de catacomben een christelijke vinding zijn. Het klopt dat het idee van ondergrondse familiegraven een gegeven is dat de christenen gemeenschappelijk hadden met de heidenen. Maar hoewel in de pagane maatschappij ook familiegraven bekend zijn die opengesteld zijn voor vreemden, gebeurde dit nooit op een dergelijke schaal als bij de christelijke begraafplaatsen. Bovendien was het concept van funeraire armenzorg en naastenliefde bij de pagane funeraire organisatie volledig afwezig. Daar stond *public display* centraal. Bij de over het algemeen meer sobere christelijke begraafplaatsen is dit veel minder het geval. Bovendien is het ontstaan van de catacomben op een dubbele wijze een christelijke vinding. Enerzijds stonden aanvankelijk hoofdzakelijk christelijke families aan de basis van het ontstaan van de catacomben omdat ze begraafplaatsen oprichtten voor christenen vanuit een concept dat in de pagane maatschappij afwezig was. Anderzijds stond ook de Kerk zelf, en dit vooral na 250 n.Chr., aan de basis van de catacomben vanuit ditzelfde concept van funeraire armenzorg. Dat dit concept reeds van meet af aan aanwezig was, blijkt duidelijk uit het archeologisch materiaal: reeds vanaf de eerste fase van christelijke begraafplaatsen zijn deze (veel) groter dan de pagane ondergrondse begraafplaatsen.